

Адріан Кащенко Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя

Боротьба у другій половині XVII віку Польщі, Туреччини та Московської держави за владу над Україною, разом із змаганням самої України за свою волю й незалежність од сусідів, як відомо, мала наслідком Велику Руїну Правобережної України та зміцнення московської влади на Лівобережній.

Занепад українського життя, що настав після того, відбився на Запорозжжі. Як на Україні за гетьманування Сагайдачного та Мазепи не було кому обстоювати за права простого українського люду і козацтва, так і на Запорозжжі після смерті славного кошового отамана Івана Сірка¹, що

¹ Сірко Іван Дмитрович (помер у 1680 році) — кошовий отаман Запорозької Січі. Народився в місті Мерефі. Талановитий і хоробрий воєначальник, учасник війни 1648–1654 років проти шляхетської Польщі. Після Андрусівського миру 1667 року соратник Петра Дорошенка, який орієнтувався на Туреччину. Виступав проти обрання гетьманом І. Самойловича, за намовою якого був засланий на Сибір. Після повернення з Сибіру багаторазово обирався кошовим отаманом Січі. Найбільш удаливий козацький полководець у боротьбі з турками і татарами. З його ім'ям

сталася року 1680, протягом двадцяти років не було кому обстоювати за право і вольності Війська Запорозького.

Як відомо, обрання гетьманом Мазепи² сталося на поході російського та українського війська з Криму не «вільними голосами» всього козацтва, а голосами козацької старшини, котрій загадав обрати Мазепу начальник московського війська Голіцин³. За те своє обрання Мазепа, як

пов'язаний переказ про лист запорожців до султана, увіковічений у знаменитій картині І. Рєпіна.

² Мазепа Іван Степанович (1644–1709) — гетьман Лівобережної України (1687–1709). Походив з українського шляхетського роду. Був пажем при королівському дворі. Втік до гетьмана Петра Дорошенка. Був генеральним писарем у його уряді. В 1674 році перейшов на бік І. Самойловича. В 1687 році був обраний гетьманом. Вступав у таємні зносини з шведським королем Карлом XII, а в 1708 році повністю перейшов на його бік. Після поразки шведів під Полтавою відступив з ним та запорожцями у Молдавію, де и помер у м. Бендерах.

³ Голіцин Василь Васильєвич (1643–1714) — князь, начальник Посольського приказу при царівні Софії Олексіївні, котра правила під час малолітства царів Петра та Івана Олексієвичів. Головнокомандуючий російським військом у кримських походах 1687–1689 років. Після падіння Софії за співробітництво з нею був відправлений на заслання.

зазначає д. М. Костомаров у своїй монографії «Мазепа», подарував князеві Голіцину 11.000 карбованців червінцями, три пуди всякого срібного посуду, на 5.000 карбованців усяких інших коштовних речей та трьох арабських коней; вищий же російський уряд Мазепа задобрив тим, що без відома Запорозького коша підписав згоду на будування по запорозьких землях російських кріпостей і тим назавжди порушив права Війська Запорозького на його кров'ю придбані землі.

Скористувавшись умовою з Мазепою, російський уряд року 1688 збудував біля устя річки Самар⁴ Новобогородську фортецю, причому сам Мазепа з 20.000 гетьманських козаків та 10.000 московських стрільців стояв біля Самара, заступав нову будову од запорожців, щоб вони її не пошкодили. Року 1689 російське військо з наказу Голіцина зчинило погром Самарського монастиря і порозганяло геть усіх ченців і ще того ж року збудувало біля річки Самар другу фортецю, Новосергіївську, де тепер село Вільне. По тих фортецях були посаджені московські залози, а околиці їх залюднені всякими поселеннями, котрі

⁴ Самар — старовинне козацьке місто з монастирем для літніх запорожців. Нині Новомосковськ.

разом зі стрільцями рубали на будову запорозькі ліси, забирали собі понад Самаром їхні пасіки і чинили всякі інші шкоди.

Військо Запорозьке, що одвоювало у XVI віці свої луки і степи од татар, завжди обстоювало свої державні права на ті землі. Так, коли поляки року 1634 порушили ті права запорожців і збудували над першим порогом Кодацьку фортецю⁵, запорожці з гетьманом Сулимою другого ж року її зруйнували й спалили, а коли поляки поновили її, то Хмельницький року 1648 зруйнував її вдруге, російський уряд не визнавав за Військом Запорозьким державних прав на землю, кажучи, що, коли запорожці піддані московських царів, то й землі їхні, все Запорожжя, повинні бути власністю Московської держави.

Зазначена різниця в цьому питанні поглядів Війська Запорозького та російського уряду довела з

⁵ Кодацька фортеця — заснована шляхетською Польщею в 1635 році на правому березі Дніпра проти Кодацького порогу з метою перешкоджати втечам селян на Січ та повністю ізолювати Запорожжя від України. В серпні того ж самого року була зруйнована козацьким загоном І. Сулими. Відбудована в 1639 році, знову взята приступом в 1648 році. Стала осередком невеликої козацької залоги, згодом Кодацька паланка, з якої постало село Старі Кайдаки, яке пізніше розчинилося у нинішньому Дніпропетровську.

часом Військо Запорозьке до загибелі і в цьому чимало винні необачні, неосвічені і недотепні кошові отамани, що брали до рук булаву після Івана Сірка, бо у справі оборони прав Війська Запорозького на свої землі вони обмежувались лише посилкою до царівни Софії та царя Петра I депутацій з скаргами, хоч і бачили, що ті скарги не давали ніяких наслідків.

Року 1696 Військо Запорозьке зробило цареві Петру I велику послугу: під проводом кошового отамана Мороза та славного ватажка Чалого воно вийшло байдаками у море, напало на кримські береги і, вистеживши у Чорному морі турецький флот, погромило його. Тим походом запорожці притягли на себе більшість турецької морської сили і дали цареві Петру I можливість добути міцну турецьку кріпость Азов. За ту послугу запорожці сподівались дістати ствердження своїх стародавніх прав на землі Запорожжя, але замість того цар Петро I ще гірше порушив права Війська Запорозького, видавши наказ збудувати на лівому березі Дніпра, проти самої Запорозької Січі, нову фортецю, Кам'яний Затон.

Таке ставлення царя до Війська Запорозького викликало на Січі велике обурення. Запорожці упевнились у тому, що московська зверхність загрожує існуванню Війська Запорозького і на початку 1702 року обрали кошовим отаманом

одвертого ворога московської зверхності, козака Платнірівського куреня Костя Гордієнка-Головка.

Хто був з роду Кость Гордієнко і з якого часу прибув він на Запорозжя, невідомо. На історичній сцені Гордієнко з'являється просто в ролі кошового отамана Війська Запорозького. Добродій Скальковський⁶ в історії Нової Січі говорить, що Кость Гордієнко був родом з Волині, з українського шляхетського роду Гординських, що, захопившись козацькою славою, покинув свою дідизну і, вийшовши на Січ, уславився там відвагою та здобув собі велику пошану й прихильність од товариства. Інше говорить про минуле Гордієнка д. Яворницький⁷. На його гадку, Гордієнко був родом

⁶ Скальковський Аполлон Олександрович (1808–1899) — український історик. Народився в місті Житомирі в родині дрібнопомісного дворянина. В 1827 році закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1848 року працював Головою статистичного комітету Новоросійського краю. Один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. У своїх історичних працях зібрав величезний матеріал з історії Запорозької Січі. Одначе до історії козацтва та гайдамацького руху підходив з російських шовіністичних позицій, за що одержав відсіч Шевченка у вірші «Холодний яр».

⁷ Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929). Народився в с.

з Полтавщини, а освіту дістав у Київській академії. З напису на надгробку Гордієнка відомо, що ймення його батька було Гордій, прикладати ж прізвище до ймення батька є звичаєм на Лівобережній Україні, а не на Волині. Через те гадка д. Яворницького про те, що Кость Гордієнко був родом з Полтавщини, на нашу думку, певніша, ніж думка д. Скальковського. Що ж до освіти Гордієнка, то можемо з певністю зауважити, що вона була, як на той час, мабуть, найвища. Це стверджується як тим, що при зустрічі зі шведським королем Карлом XII Гордієнко привітав його промовою, виголошеною латинською мовою, а також редакцією конституції України, яку він разом з Пилипом Орликом склав року 1710 у

Соснівці Харківського повіту Харківської губернії в родині диякона. В 1881 році після закінчення історико-філологічного факультету Харківського університету був залишений тут для наукової роботи. Звільнений у 1886 році у зв'язку з політичною неблагонадійністю. Працював у Петербурзі в гімназії, а після чергового звільнення — в Ташкенті. З 1902 року — завідувач історико-краєзнавчого музею в Катеринославі. Зібрав понад 60000 експонатів з історії Запорозжя. Написав історичні праці «Історія запорозьких козаків» (Т. 1,3, СПб, 1892–1897), «Вольності запорозьких козаків» (СПБ, 1898), дослідження з фольклору та ряд романів і повістей. За радянської влади очолював кафедру українознавства Дніпропетровського Інституту народної освіти.

Бендерах.

За своєю вдачею Гордієнко був повною протилежністю Мазепі, з котрим через кілька років його поєднала доля. Мазепа був пан і весь вік проводив поділ людності на панство та хлопство; роздавав українські землі козацькій старшині з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва. Гордієнко ж обстоював за рівність прав усього українського люду і через те був ворогом всякого панства і поневолення людей одного стану людьми другого. Мазепа був хитрий і потайний, і майже до останнього часу поєднання з Карлом XII прикидався щирим прихильником московської зверхності, через що і зіпсував свою справу. Гордієнко ж і до обрання на уряд кошового отамана, і після того обрання повсякчас одверто, навіть при царських посланцях, виставляв себе ворогом московської зверхності, і тим придбав собі довір'я всього запорозького товариства.

Ця протилежність думок та вдачі гетьмана Мазепи та кошового отамана Гордієнка зробили їх ворогами, але треба гадати, що oprіч різниці поглядів були ще якісь особисті причини ворогування Мазепи до Гордієнка, бо те ворогування, як ми побачимо, виявилось у перший же рік кошевства Гордієнка. Початок цієї ворожнечі треба шукати раніше. Починаючи з року 1688

запорожці, побачивши, як на гетьманщині старшина пригнітила поспільство, почали підбурювати селян Лубенського та Миргородського полків до повстання проти панів (старшини). Було кілька вибухів повстання і погромів навіть у маєтках самого Мазепи; треба гадати, що у тій агітації Гордієнко брав діяльну участь і нею він придбав собі як славу поміж українською людністю, так і зненависть з боку Мазепи.

Прийнявши року 1702 булаву кошового отамана, Гордієнко 23 жовтня того ж року послав царю Петру I листа з застереженням, що Військо Запорозьке не хоче мати московського города у Кам'яному Затоні. «Ще начальники московського війська, — писав він, — не збудували того города, а вже перевіз наш біля Кодака одняли і чинять нам всякі кривди та збитки: через те Військо Запорозьке наказу про збудування города у Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того города на землях Запорожжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити». Під той час цар Петро I вже затягся у війну з шведами, запорожці були йому дуже потрібні і через те він змовчав Гордієнкові за його листа і навіть послав на Січ коштовні подарунки й жалування, звелівши боярину Протасову, що повів ті подарунки, прийняти од запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годилося за козацькими звичаями, царського листа серед козацької ради і, прийнявши царські подарунки, Гордієнко на пропозицію Протасова цілувати хрест на вірну службу цареві рішуче відповів, що Військо Запорозьке не буде присягати цареві через те, що московський уряд порушив вольності запорозькі, побудувавши городки по Самару і будуючи фортецю в Кам'яному Затоні, а що коли ті городки будуть поруйновані, так тоді Військо Запорозьке і присягу цареві складе.

Мазепа, почувши про те, яку відповідь дав Гордієнко царському посланцю, послав цареві доноса, запевняючи, що вся непокора запорожців пішла виключно через Гордієнка і що претензії запорожців на землю по Самару зовсім безпідставні, бо вони, мовляв, не мають на ті землі царської жалованої грамоти. Порадивши одночасно царю вжити проти запорожців рішучих заходів, Мазепа послав на Січ кількох своїх прибічників, щоб підмовляти й підмогоричувати запорожців, аби скинули Гордієнка з кошевства та щоб подбати про те, аби, як він казав, «того проклятого пса, Гордієнка, не стало», себто подбати про те, щоб Гордієнко був убитий.

Лукаві Мазепині заходи почасти вдалися: Гордієнко хоч і не був вбитий, та на роковій раді кошовим отаманом на 1703 рік запорожці обрали не

його, а представника партії покірливих, прихильника Мазепи, Герасима Крису. З цього скористався російський уряд і раптом закінчив будівництво Кам'яного Затону. Проте вплив Гордієнка на запорожців скоро знову піднявся і з кінцем 1703 року товариство знову доручило йому отаманську булаву.

Ставши знову кошовим, Гордієнко почав силою підтримувати свої протести проти порушення запорозьких вольностей. Весною він вирушив з Січі на Самар 3.000 запорожців з наказом поруйнувати Самарські московські городки і вимести геть з Запорожжя всіх заможних поселенців, хто не належав до Війська Запорозького. Той відділ запорожців добув штурмом Новосергієвський городок, попалив околиці Новобогородського городка і захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських людей, але самої Новобогородської кріпості не добув, бо не мав великих гармат. Покинувши її, запорожці пішли на Орель і зігнали з лівого берега всіх поселенців, що понаходили туди з Полтавщини, Харківщини і навіть з Московщини. Одночасно з тим Гордієнко почав утискувати росіян і у Кам'яному Затоні.

Хоч ці вчинки Гордієнка і були одверто ворожі до тодішнього російського уряду, а проте в них не можна вбачати заміру кошового стати на бік ворогів російської держави, бо у тому ж 1704 році

2.000 запорожців були при російському війську на Ладозі і в місяці червні брали участь в атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Року 1705 російський уряд, щоб забезпечити собі під час війни з шведами спокій з боку Туреччини, згодився на перемежування південних кордонів Запорожжя з татарськими землями. Гордієнко, стежачи за тим межуванням і побачивши, що представники царя не обстоюють непорушності запорозьких земель, протестував перед царем проти того, що запорозькі землі межуються без згоди і навіть участі запорозького коша і доводив, що од часів литовського князя Віговта, межа з татарами починалася од Старого Очакова і йшла берегом моря та лиманом до самого устя Дніпра, «де урочище Сто Могил». «Та ще й море, — писав він, — було наше, поки з берега кінь діставав дно копитами; Дніпро ж завжди був запорозький і ніяких меж на ньому не було».

На протести Гордієнка російський уряд не звернув ніякої уваги і віддав татарам та туркам всі низи річок Інгула, Висуні та Інгульця, протягши межу од річки Бугу до устя річки Кам'янки у Дніпро. Запорозьке товариство не було дуже збентежене з того межування, бо не визнавало ніяких меж, а користувалось своїми землями до самих лиманів, як і раніше. Та не так спокійно глянув на цей вчинок російського уряду Гордієнко.